

**БОБОКАЛОНОВА РАНО НОРБАЕВНА**

**ХУСУСИЁТИ ЛУҒАВИЮ СЕМАНТИКИИ УСЛУБИ “ТАЪРИХИ  
ҲУМОЮН”-И МУҲАММАДСОДИҚИ ГУЛШАНӢ**

**тахассуси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ**

Автореферати  
рисола барои дарёфти дараҷаи илмии  
номзади илмҳои филологӣ

**Душанбе - 2019**

Диссертатсия дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни анҷом дода шудааст.

**Роҳбари илмӣ:** Мирбобоев Азизхон, номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни

**Муқарризони расмӣ:** Саломов Муҳаммадзод - доктори илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Юсуфов Абдулло - номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон

**Муассисаи пешбар:** Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллои Рӯдакии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ҳимояи рисола ~~7~~ ноябри соли 2019, соати 15<sup>00</sup> дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии БД.КOA-028 - и назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар китобхонаи илмӣ ва сомонаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121, [www/tgpu/tj](http://www/tgpu/tj)) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат фиристода шуд “ \_\_\_\_\_ ” соли 2019

Котиби илмӣ  
Шӯрон диссертатсионӣ,  
номзади илмҳои филологӣ, дотсент



Мирзоалиева А.Ш.

## ТАВСИФИ УМУМИИ ҚОР

**Муҳиммияти мавзӯ.** Тоҷикон, ки соҳибони воқеии суннати бостонии адабию фарҳангӣ мебошанд, ба тамаддуни башарӣ симоҳои бузургеро эҳдо кардаанд, ки дар инкишофи илму адаб, фарҳанг ва маърифати миллатҳо, халқҳо ва ақвоми мухталифи ҷаҳон нақши боризе доранд. Ин фарҳанг ва тамаддун аз даврони бостон, ҳанӯз аз он замоне, ки нахусткиноби мардумони эронинажод – «Авесто» навишта шуда буд, маншаъ гирифта, то даврони исломӣ ба забони форсӣ осори китобии фаровон ва гаронбаҳое таълиф гардида буд.

Дар радифи абармардони илму адаб ва фарҳанги халқи тоҷик, ки дар инкишофи илм, забон ва фарҳанги миллат саҳме гузоштаанд, Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ мебошад. Фаъолияти сиёсӣ иҷтимоӣ ва илмӣ Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ хеле густардаву доманадор буда, фарогири осори манзуму мансури гаронбаҳо мебошад. Ӯ дар баёни андешаҳои илмӣ худ ба забони тоҷикӣ арҷ гузошта, асари худро ба ин забон таълиф намудааст.

Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар қатори он мутафаккироне қарор дорад, ки осораш масоили ҷуғрофиёӣ илмӣ ва амсоли онҳоро фаро гирифтааст, аз ин рӯ сабки марбут ба ин жанро инкишоф додааст. Ӯ матлаби худро бо камоли содагӣ баён мекунад ва хунармандии ӯ дар ин аст, ки матлаби илмиро барои ҳамагон ба таври дастрас манзур медорад.

Сабки «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ хоси кутуби илмӣ-ҷуғрофиёӣ мебошад, ки аз вежагиҳои жанрии асар вобастагӣ доранд. Содагии баён, шевоии гуфтор, канорагирӣ аз печидабаёнӣ, ки хоси адибони дарбор буд, аз шохисҳои аслии сабки ин асар аст. Маҳорат ва салиқаи хуби нависандагӣ ба муаллиф имкон додааст, ки хонандаро вориди маконе созад, ки ба доираи тасвир кашида мешавад ва хонанда низ зимни мутолеаи ин асар ҳамроҳ бо муаллифи он аз гӯшаву қаронаҳои аморати Бухорои аҳди Манғития боздид намояд.

Аҳамияти илмӣ-забоншиносии «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ низ аз он ҷиҳат қобили мулоҳиза аст, ки сабки он суннати забони

форсии классикиро идома додааст, ки Рӯдакӣ ва ҳамасронаш дар даврони қабл аз ӯ поягузорӣ карда буданд.

Жанри тасвири ҷуғрофӣ дар осори классикии тоҷик аслан собиқаи куҳан дорад ва нахустин кутуби то ҳақде ба ин жанр наздикро метавон аз адабиёти форсии миёна дар мисоли «Шаҳристонҳои Эроншаҳр» ва «Шигифтӣ ва шоистагиҳои Систон» пайдо кард [6, 76-95]. Гарчанде дар ин осор муаллифон хотироти сафарҳои худро мустақиман ба нигориш надароварда, ривоётеро пиромуни маҳаллоти зикрнамудашон гирд оварда бошанд ҳам, вале ҳамин гуна қиссаҳоро аз сафаҳоти «Таърихи ҳумоюн» низ пайдо кардан мумкин аст. Ба рӯи сафҳаҳои китоб овардани хотироти сафар аз даврони оғозини адабиёти форсу тоҷик маншаъ мегирад ва Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ бо ин асари худ суннати таҳияи осори ҷуғрофии Истаҳрӣ – муаллифи «Масолик-ул-мамолик», Ал-Мақдисӣ муаллифи «ат-Тақосим фӣ маърифат-ул-ақолим» ва ибни Ҳавқал – муаллифи «Сурат-ул-арз»-ро идома ва такмил дод ва дар ин ҷода сабки хоси тасвири воқеот ва манотикеро, ки тасвир кардааст, эҷод намуд. Аммо асари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ фақат тасвири хушқу холии ҳудуди Аморати Бухоро ва навоҳии ҳаммарзи он нест, балки ҳам асари ҷуғрофӣ ва ҳам таърихист, ки иттилооти муҳтасари мардумшиносию фарҳангшиносиро низ фаро гирифтааст. Бо ҳамин хусусиятҳои худ «Таърихи ҳумоюн» аз соири осори ҷуғрофӣ, аз ҷумла аз «Форснома»-и Ибни Балхӣ, ки асари таърихӣ-ҷуғрофӣест [Абодуллоева, 3], низ тафовут дорад. Воқеан ҳам пас аз китоби муаллифи гумноми “Ҳудуд-ул-олам” жанри тасвири ҷуғрофӣ дар илми тоҷик ба ҳукми анъана даромад ва охири намунаи онро метавон аз адабиёти тоҷики охири қарни XIX ва оғози қарни XX пайдо кард. Китобҳои «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик»-и Возех, «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким ва чандин сафарномаву зиёратномаҳое, ки дар адабиёти тоҷик эҷод гардидаанд, гувоҳи ин суҳанон мебошанд ва аҳли адабу фарҳанги тоҷик ҳатто дар қарни мо, дар даврони истиқлоли давлатии Тоҷикистон аз нав ба ин жанр рӯ оварданд.

Дар асоси нуктаҳои зикршуда гуфтан мумкин аст, ки «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар таърихи инкишофи забони адабии тоҷикӣ

мақоми хос дошта, аз як тараф, баёнғари вазъ ва шароити таърихии замони зиндагии муаллиф бошад, аз тарафи дигар, матни асар ҳамчун маводи арзишманди забоншиносӣ дар таҳқиқи таърихи ташаккул, таҳаввул ва инкишофи забони адабии тоҷик, ба хусус, корбурди луғот, мабной луғавию маъноии сарфу наҳв ва сабки он аҳамияти бузурги илмиро молик мегардад.

Ба бозсозии манзараи таърихии инкишофи забон ва сабки илмии тоҷикию форсӣ танҳо дар сурате метавон комёб гардид, ки осори илмии ҳар давраи он ба сурати комил таҳқиқ гардад. Дар мавриди омӯзиши забон ва сабки осори илмии охири асри XIX ва ибтидои асри XX, ки як давраи заминасоз дар ташаккули забони адабии муосири тоҷик маҳсуб мешавад, «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ яке аз муҳимтарин кутуби илмии ин даврон мебошад ва барои баҳо додан ба манзараи рушди забони илми тоҷик дар он замон маводи ғаровони илмӣ медиҳад. Яке аз ҷанбаҳои муҳими таҳқиқи забоншиносии «Таърихи ҳумоюн» забон ва сабки он, нақши ин асар дар ташаккул ва таҳаввули забон ва сабки осори илмӣ-ҷуғрофии тоҷик мебошад, аммо то кунун ба сурати кулӣ ин мавзӯ ба таври алоҳида ва системавӣ мавриди баррасии амиқу ҷиддӣ қарор нагирифтааст. Ба бозсозии манзараи таърихии инкишофи забон ва сабки илмии тоҷикию форсӣ танҳо дар сурате метавон комёб гардид, ки осори илмии ҳар давраи он ба сурати комил таҳқиқ гардад. Дар ин росто мебоис нақши муҳит ва шароити таърихии таълиф ва китобати асар дар забон ва сабки он, хусусиятҳои маъноию услубии воҳидҳои луғавӣ, имконоти сабкии воҳидҳои сарфии забон, вежагиҳои корбурди вожагон дар ташаккули сабки воҳидҳои наҳвӣ дар ин асар ҳадафи таҳқиқи маҳсус қарор дода шаванд. Бо таваҷҷӯҳ ба ин нукта масоили забон ва сабки «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ба сифати мавзӯи рисолаи номзадӣ интихоб гардид.

**Мақсади асосии рисола** – таҳқиқ ва баррасии хусусиятҳои луғавию семантикии сабки «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, муайян намудани шароит ва муҳити таърихии таълиф ва китобати асар ва таъсири он дар шаклгирии хусусиятҳои забон ва услуби он мебошад. Барои ба даст

овардани ин мақсад муаллиф дар пеши худ иҷро кардани вазифаҳои зеринро ба миён гузоштааст:

- гирд овардани маводи забонӣ ва матолиби илмӣ марбут ба мавзӯ ва танзиму таснифи ин мавод;

- муайян намудани шароити таърихӣ ва муҳити иҷтимоии таълиф ва китобати асар ва таъсири он дар мутуни маҳфузи асар;

- таҳқиқи хусусиятҳои сабкии воҳидҳои луғавӣ дар «Таърихи ҳумоюн»;

- муайян намудани мавқеи номвожаҳо (ономастика) ва хусусияти корбурди онҳо дар асар;

- нишон додани роҳҳои сохташававии топонимҳо, антропонимҳо, этнонимҳо ва хусусияти корбурдии онҳо;

- пажӯҳиши корбурди имконоти сабкии ҳиссаҳои нутқ дар асар;

- таҳқиқи хусусиятҳои маъноӣ луғавӣ вожагон дар ташаккули воҳидҳои нахвӣ асар;

- муайян намудани аҳамият ва нақши «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар таҳаввули сабки илмӣ-ҷуғрофӣ ва умуман насри илмӣ тоҷик.

**Навоварии рисолаи номзадӣ** дар он зоҳир мегардад, ки бори нахуст дар забоншиносии тоҷик хусусияти луғавӣ маъноӣ сабки рисолаи «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ба сурати монографӣ мавриди таҳқику баррасӣ қарор гирифта, ҷанбаҳои лексикологии забони ин асар дар шаклгирии услуби илмӣ он ба таври мушаххасу густарда тадқиқ мегардад.

**Усул ва методҳои таҳқиқот.** Тадқиқи мавзӯ бар пояи маводи забонӣ сурат гирифтааст, ки аз матнҳои интишоршудаи «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, ки дар Душанбе (3) ба таърифи расидааст, гирдоварӣ гардид. Таҳқику баррасии мавзӯ дар рисола бар мабноси методи синхронӣ-тасвирӣ ва контекстологӣ сурат гирифта, дар мавридҳои зарурӣ усулҳои роиҷи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва типологӣ низ ба кор гирифта шудаанд.

**Мабноси методологӣ ва назариявии рисола.** Ҳангоми таълифи рисолаи номзадӣ таҳқиқоте, ки дар бахши сабкиносии ва ҳамчунин асари

Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ аз тарафи донишмандони маъруф В.В. Виноградов, А.Н.Гвоздев, Б.Н. Головин, А.И. Ефимов, И.С. Брагинский, Н. Маъсумӣ, Р. Гаффоров, М.Н. Қосимова, Б. Камолиддинов, Ш. Рустамов, Ҳ. Мачидов, Д. Саймиддинов, Ф. Зикриёев, С.Сабзаев, Муҳаммадтақӣ Баҳор, Махдии Муҳаққиқ, Ризозода Шафак, Муҳаммад Дабири Саёқӣ ва дигарон анҷом дода шудаанд, ба сифати асоси назариявӣ хидмат намудаанд.

**Аҳамияти назариявии рисола.** Таҳқиқу таҳлили забон ва сабки «Таърихи хумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, аз як тараф, агар барои баррасии хусусиёти сабкии ин асар зарур бошад, аз тарафи дигар, барои муайян намудани вежагиҳои сабки насри илмии форсу тоҷик дар охири асри XIX ва оғози асри XX, идомаи суннати насрнависии пешин дар ин даврон ва навоварихое, ки бо ин асар дар насри адабӣ ворид гардида, барои инкишофи жанри тасвири ҷуғрофӣ дар даврони баъдӣ заминаи воқеӣ гардидаанд, мусоидат хоҳад кард ва бар матолиби назариявие, ки зимни баррасии хусусиятҳои услубии ин асар ба даст омадаанд, метавон дар оянда пажӯҳиши густарда ва амиқро доир ба сабки насри илмӣ-ҷуғрофӣ тоҷик дар асри XIX ва оғози асри XX анҷом дод.

**Аҳамияти амалии рисола.** Мавод ва матолиби рисола метавонад дар оянда зимни таҳқиқоти умумӣ ва густардаи марбут ба сабки асари Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, таърихи ташаккул ва таҳаввули сабки забони форсии дарӣ, ҳамчунин таълиму тадриси таърихи забони тоҷикӣ ва сабкшиносӣ ва курсу семинарҳои тахассусӣ дар мактабҳои олӣ ва таълифи барономаҳои дастурҳо ва васоити таълимӣ оид ба ин фанҳо истифода гардад. Матолиби ономастиқии гирдомада ҳамчунин барои нашри луғатҳои тафсирий ва имлоии топонимӣ ва антропонимии забони тоҷикӣ заминаи муфид маҳсуб мешавад.

**Нуктаҳои зерин барои дифоъ пешниҳод мегарданд:**

- таъкид мегардад, ки насри илмӣ-ҷуғрофӣ дар таърихи забону адаби тоҷикӣ-форсӣ собиқаи дерин дошта, оғози он ҳанӯз аз даврони моқабли ислом, ки забони форсии миёна забони нигориши китобӣ буд, маншаъ мегирад.

Рукнҳои аслии тасвири ҷуғрофиёи таърихӣ ҳатто пештар аз ин, дар катибаҳои сангии аҳди салтанати Ҳахоманишиён ба назар мерасад. Дар асри X бо таълифи китоби “Ҳудуд-ул-олам” ин суннати илмӣ аз нав эҳё шуда, дар асрҳои миёна вусъати тоза пайдо кард ва мутафаккирони тоҷикии поёни асри XIX ва ибтидои асри XX онро ба сурати хос идома доданд;

- муқаррар карда мешавад, ки охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар таърихи забони адабии тоҷик давраи хосе маҳсуб мешавад, зеро дар ин давраи рӯйдодҳои навин ва таҳаввулоте дар тамоми бахшҳои зиндагии маънавии ҷомеа, аз ҷумла дар забон низ таъсири зиёд расонданд. Дар чунин шароит ҷунбишҳои адабӣ дар Бухоро нуфуз карда, сартосари қаламрави Осиёи Миёнаро фаро гирифтанд ва сабкero, ки Аҳмади Дониш, Возех, Шоҳин ва дигар намоёндагони пешқадами адабиёти он давраи поягузори намуданд, минбаъд пайравони зиёдеро пайдо карда, тасбит ёфт ва дар адабу фарҳанги ибтидои асри XX низ идома пайдо кард. Маҳз дар чунин муҳити фарҳангӣ як зумра адибону мутафаккироне ба камол расиданд, ки дар инкишофи илму адаби ибтидои асри XX аз худ нақши намоёне барҷой гузоштаанд ва яке аз чунин адибони мутафаккир Содиқхочаи Гулшанӣ буд;

- тазаққур дода мешавад, ки яке аз хидматҳои бузурги Гулшанӣ дар инкишофи илму адаби тоҷикии ибтидои асри XX ин аст, ки ӯ суннати ниғориши ҷуғрофиёиро идома дод. Аммо сабки асари ӯ нисбат ба соири осори насрии асрҳои миёна содатар буд ва сарфи назар аз ин ки дар он унсурҳои арабӣ, бо шумули ибороти ҷумлаҳои ин забон, фаровон истифода мешуд, аммо ба сурати кулӣ матн бо сабки равону салис нигошта шуда, саршор аз унсурҳои форсӣ-тоҷикӣ буд;

- зикр мегардад, ки сабки гарчанд «Таърихи Ҳумоюн» бо сабки пешина таълиф гардида бошад ҳам, вале забони асар ба сурати кулӣ он қадар душвору муғлақбаёнона нест ва суҳанпардозии сунӣ дар он камтар ба назар мерасанд;



- иброз мегардад, ки муаллифи асар аз қолибҳои арабии маъмулие, ки зимни таълифи осори илмӣ мавриди корбурд қарор доштанд, истифода намудааст, аммо аз ин қолибҳо ба ҳадде, ки дарки матлаб барои хонандаи одии он замон саҳт мушкил гардад, сӯистеъмол накардааст;

- нишон дода мешавад, ки сабки асарро метавон дар радифи осоре ҳамчун «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш қарор дод, ки барои таҳаввули забони адабии тоҷики даврони худ падидаи тозае ба шумор омада, дар шаклгирии забони адабии асри пасин, ки иттиқо бар забони зиндаи мардумӣ дошт, ба сифати заминаи моддӣ хидмат кардаанд;

- нишон дода мешавад, ки тафовути асари Гулшанӣ аз соири осори ҷуғрофӣ ин аст, ки дар он истилоҳот ва вожагонез низ ба кор рафтаанд, ки дар он замон ҳамчун навожа (неологизм) дар забони тоҷикӣ махсуб мешуданд ва бархе аз ин навожагонро калимаҳои русӣ ташкил медиҳанд;

- бар пояи далелҳои забонии асар таъкид мегардад, ки асари Гулшанӣ барои таҳқиқи ономастикаи таърихии забони тоҷикӣ, бахусус инкишофи номвожаҳо дар охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX маводи фаровон ва арзишманди илмӣ фароҳам меорад.

**Муаррифии рисолаи номзадӣ.** Нуктаҳои асосии рисолаи номзадӣ дар конференсия ва ҳамоишҳои илмӣ ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ дар байни солҳои 2014-2018 баргузор гардиданд, ироа гардидааст. Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ (суратҷаласаи №... аз .... ..... соли 2019) ва ҳамчунин сексияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ (суратҷаласаи №... аз .... ..... соли 2019) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод гардидааст. Аз рӯи мавзӯ ... мақолаи илмӣ, аз ҷумла 3 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои, ки ҚОА назди Президенти ҶТ таъйид намудааст, нашр шудааст.

**Ҳаҷм ва сохтори рисолаи номзадӣ.** Рисола аз муқаддима, ҷаҳор боб, хулоса ва феҳристи осори истифодашуда иборат буда, ҳаҷми умумии он ... саҳифаи ҷопи стандартии компютери ро ташкил мекунад.

## МУНДАРИЧАИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар мукаддимаи рисолаи номзадӣ, тибқи расмиёти маъмулӣ, мубрамияти мавзӯи рисола асоснок гардида, мақсад ва вазифаҳои рисола, навоари илмӣ, усул ва методҳои таҳқиқот, мабноси методологӣ ва назариявии рисола, аҳамияти назариявӣ ва амалии рисола муайян шуда, нуктаҳои, ки барои дифоъ пешниҳод мешаванд, баён гаштаанд.

Боби аввали рисолаи номзадӣ **“Муҳити таърихии таълиф ва китобати «Таърихи хумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ва нақши он дар забон ва сабки асар”** ном дошта, аз се фасл иборат аст.

Фасли нахустини ин боб – **“Муҳити забонии даврони таълифи «Таърихи хумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ”** фарогири таҳлили авзои мебошад, ки муҳити маънавӣ ва фарҳангии айёми таълифи асар мебошад. Зикр мегардад, ки охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар таърихи забони адабии тоҷик давраи ҳосе маҳсуб мешавад, зеро дар ин даврон рӯйдодҳои навин ва таҳаввулоте, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии ҷомеа рух дода буд, дар тамоми бахшҳои зиндагии маънавии ҷомеа, аз ҷумла дар забон низ таъсири зиёд расонданд. Дар ибтидои нимаи дувуми асри XIX раванди тасарруфи сарзаминҳои Осиёи Миёна аз тарафи империяи Русия оғоз гардид, ки билохира ба ишғоли ин сарзаминҳо ва ташкили генерал-губернатории Туркистон анҷом пазируфт. Аморати Бухоро, ки расман аз тарафи Русия забт нагардида буд, тахти фишори ҳарбӣ сиёсии давлати рус истиклоли воқеии худро аз даст дода, баночор амалан ба ниммустамаараи он табдил ёфт.

Аз тарафи дигар, равобити иқтисодӣ ва тичоратии мардумони ин сарзамин бо Русия, ки ҳанӯз дар асри XVII шурӯъ гардида буд, қавитар шуд ва содир намудани ашёи хом ва маҳсулоти ҳунармандии сокинони Осиёи Миёна ба бозорҳои ин кишвар бештар гашт. Дар баробари ин ворид гардидани сармояҳои Русия ба иқтисоди минтақа таъсири амиқе расонд ва ташкили корхонаҳои саноатӣ дар сарзамине, ки иқтисодаш футур рафта, ҳаёти феодалиро аз сар мегузаронд, боиси таҳаввулоти ҷашмгире дар ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоии сокинони он гардид. Осиёи Миёна, ки дар ҳоли зиддиятҳои байни давлатҳои хурди қаламраваш, ҷангҳои ҳуношоми дохилӣ, ақибмондагии иқтисодӣ ва афзоиши фақру бенавоӣ дар байни омма қарор дошт, бо пайвастан ба империяи бузурги асри худ ба дигаргуниҳои бузурги сиёсӣ иқтисодӣ рӯ ба рӯ гашт. Дар ҳамин ҳол равобити фарҳангии сокинони маҳаллӣ бо давлати рус рӯ ба густариш ниҳод ва намояндагони равшанфикрони маҳаллӣ бо фарҳангу адабиёти рус ошноӣ пайдо карданд ва аз ин тариқ барои худ даричаеро барои ошноӣ бо адабу фарҳанги Аврупо низ боз намуданд. Ҳамаи ин омилҳо ба зиндагии маънавии сокинони сарзамин таъсири зиёде расонданд, ки пайдо шудани ҷунбишҳои тараққиқоҳона дар Осиёи Миёна, ба хусус ҷунбиши маорифпарварӣ, натиҷаи он маҳсуб мешавад. Адабиёт ва фарҳанги тоҷики асри XIX маҳз дар ҳамин заминаи таърихӣ

инкишоф меёфт. Дар чунин шароит чунбишҳои адаби дар Бухоро нуфуз карда, сартосари қаламрави Осиёи Миёнаро фаро гирифтанд ва сабкero, ки Аҳмади Дониш, Возех, Шоҳин ва дигар намояндагони пешқадами адабиёти он даврон поягузорӣ намуданд, минбаъд пайравони зиёдеро пайдо карда, тасбит ёфт ва дар адабу фарҳанги ибтидои асри ХХ низ идома пайдо кард. Маҳз дар чунин муҳити фарҳангӣ як зумра адибону мутафаккироне ба камол расиданд, ки дар инкишофи илму адаби ибтидои асри ХХ аз худ накши намоёне барҷой гузоштаанд ва яке аз чунин адибони мутафаккир Содикқочаи Гулшанӣ буд.

Муҳаммад Содикқочаи Гулшани Бухороӣ (тав. 1861, Бухоро – ваф. 1910, ҳамон ҷо), шоир, муаррих ва ҷуғрофидони тоҷик, дар хонаводаи мударрис ба дунё омада, мактаби кӯҳна ва мадрасаро дар зодгоҳаш хатм намудааст. Номи ин адиб ва мутафаккиро дар манобеи хаттӣ чун Мулло Муҳаммадсодик валади Муҳаммад Мирсайиди муфтии мударрис мутахаллис ба Гулшани Бухороӣ ё Мулло Содикқочаи Бухороӣ, Содикқочаи Гулшанӣ ва ё Содикқоча Гулшани Бухороӣ сабт намудаанд (3, 14). Ў аз овони навҷавонӣ ба илмҳои таъриху ҷуғрофия бештар тавачҷӯх доштааст. Гулшанӣ бо намояндагони доираҳои равшанфикри Бухоро робитаи зич доштааст.

Гулшанӣ умри кӯтоҳ, 48 ё 49 сол, вале пурбаракате дидааст. Тибқи гуфтаи Муҳтарам, Гулшанӣ «дар санаи 1328 вафот ёфта» (4, 314), ки мутобиқ ба соли 1910 мелодӣ мебошад. Устод С.Айнӣ низ соли вафоти Гулшанӣ чунин муайян намуда, зикр кардааст: «Содикқоча, ки ба зиндагии озодона ва маорифпарварона одат карда буд, дар зиндагонии дарбори Бухоро, ки разилонатарин зиндагиҳо буд, тоб оварда натавониста, дар соли 1910 вафот намуд» (1, 22). Ў аз худ ашъори гаронбаҳо ба мерос гузоштааст, ки қисме аз онҳо дар «Таърихи Ҳумоюн», «Тазкори ашъор»-и Садри Зиё ва «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С.Айнӣ дарҷ гардидаанд.

«Таърихи Ҳумоюн» асари мансурест, ки дар бораи аморати Бухоро ва сарзаминҳои ҳамҷавори он маълумот додааст. Дар бораи таърихи таълифи «Таърихи Ҳумоюн» дар сарсухани нашри тоҷикии асар ишора шудааст, ки он дар «соли 1327 ҳиҷрии қамарӣ, мутобиқ ба соли 1909 мелодӣ ба анҷом расидааст, ки як сол қабл аз биступанҷсолагии чулуси амир Абдулаҳад мебошад. Хоҳиш ва саъю кӯшиши Содикқочаи Гулшанӣ низ ҳамин буд, ки асар ба муносибати ҷашни 25-солагии бар тахт нишастани Абдулаҳад ба дасти ӯ бирасад. аммо бо сабабҳои ба мо номаълум муаллиф натавонистааст асари таълифкардашро пешкаши амир гардонад» (3, 39).

Сабаби таълифи ин асарро худи нависанда чунин шарҳ додааст: «Чун дар баъзе авҷот китоби «Қомусу-л-аълom»-и Шамсуддини Сомиро мутолаа менамудам, умуман ва мавориди Бухоро ва тавобеоти онро... тахминан навиштааст... ва дар он замон, ки қабл аз ҳаштоду шаш сол аз ин таърих аст, дар он вақт Шаҳрисабз ва Ҳисору Хатлон ва Қаротегину Дарвоз ҳамаи инҳо ҳукумоти мустақилла будааст ва инҳо дар зарфи як қарн замимаи давлати Бухорои Шариф гаштааст. Ва низ дар ин муддат Бухоро явман-фа-явман дар тараккиву тазоюд рӯй ниҳодааст. Аз ин ду ҷиҳат тафовути бисёр ҳосил мегардад. Лиҳозо ... таърихе таълифу тасниф шавад, ки мутобиқи ин аср ва

мувофиқи ин замон бошад, то ки таърихи он равшан ва чуғрофиёи он мубарҳан гардад» (3, 44).

Асар бо қасидае дар мадҳи амир оғоз ёфта, аз ҳашт мақола ва як фасли изофӣ иборат аст. Таҳиягари матни кириллии асар Ҷ. Назриев бо иттиқо ба матни он изҳор доштааст, ки зоҳиран ин асар дар шакли аввалия таълиф шуда, дасти таҳриро надидааст (3, 34).

Яке аз хидматҳои бузурги Гулшанӣ дар инкишофи илму адаби тоҷики ибтидои асри ХХ ин аст, ки ӯ суннати нигориши чуғрофиёро, ки дар таърихи илми форсизабонон собиқаи дерин дошт ва «Худуд-ул-олам» намунаи барҷастаи чунин наср буданд, идома дод. Ин сабк нисбат ба соири осори насрии асрҳои миёна содатар буд ва сарфи назар аз ин ки дар он унсурҳои арабӣ, бо шумули ибороти ҷумлаҳои ин забон, фаровон истифода мешуд, аммо ба сурати кулӣ матн бо сабки равону салис нигошта шуда, саршор аз унсурҳои форсӣ-тоҷикӣ буд. Қолибтарин хусусияти мутуни осори пешини ҷулофӣ дар он аст, ки онҳо ономастикаи даврони худро ба сурати комилтар инъикос менамудан ва хусусиятҳои мухталифи топонимияи замонашро барои ояндагон маҳфуз мебошанд ва барои дақиқтар омӯхтани муҳити таърихӣ инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои миёна ба сифати сарчашмаи муҳим хидмат мекарданд. Асари Гулшанӣ низ, пеш аз ҳама, ҳамин рисолати таърихро бар дӯш дошт ва аз ин рӯ дар сабки осори илмӣ-ҷулофӣ қарнҳои пешин таълиф ёфта буд.

Қобили зикр аст, ки сабкҳои таълифи осори мансури ибтидои асри ХХ ҳамгуну ҳамсон нест: як силсила осори насрӣ, ки муаллифонашон наздик ба дарбор ва доираи уламои расмӣ буданд, бо услуби пешин таълиф шудаанд, аммо дар онҳо то ҳаде унсурҳои забони зиндаи сокинони форсизабони Мовароуннаҳр мунъақис гардидаанд. Сабки дигар бештар ба забони зиндаи мардум иттиқо дошт ва навгароӣю навпардозӣ хусусияти аслии осори мансуре буд, ки пайравонашон барои ислоҳи забони адабӣ талош меварзиданд.

Бо тавачҷӯҳ ба сабкҳои, ки дар осори мансури ибтидои асри ХХ вучуд дошт, донишманди маъруфи тоҷик Носирҷон Маъсумӣ таъкид доштааст, ки «дар ибтидои асри ХХ ҳам ду тенденсияи забонӣ ва ду равияи услубӣ давом мекард. Аз як тараф, равияи душворнависӣ, муғлақбаёнӣ ва суханпардозии сунӣ дар забон ва услуб монанди пешина давом дошт. Аз тарафи дигар, равияи содданависӣ аз ҳарвақта дида бештар қувват гирифта, дар амал ҷорӣ мешуд» (4, 7).

Қобили зикр аст, ки сабки гарчанд «Таърихи Ҷумоюн» бо сабки пешина таълиф гардида бошад ҳам, вале забони асар ба сурати кулӣ он қадар душвору муғлақбаёнона нест ва суханпардозӣҳои сунӣ дар он камтар ба назар мерасанд. Ҷ. Назриев барҳақ таъкид доштааст, ки «забони асар забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр, яъне забони муҳити илмӣи Мовароуннаҳр дар қарни нуздаҳ ва ибтидои қарни бист аст» (3, 33).

Муаллифи асар аз қолибҳои арабии маъмулие, ки зимни таълифи осори илмӣ мавриди қорбурд қарор доштанд, истифода намудааст, аммо аз ин қолибҳо ба ҳаде, ки дарки матлаб барои хонандаи одии он замон саҳт мушкил гардад, сӯистеъмом накардааст. Оғози китоб, ки тибқи

маъмул дар қолаби осори марбутаи суннатӣ нигошта шудааст, бо чумлаи арабӣ оғоз меёбад: *«Алҳамду ли-л-Лоҳи-л-лазӣ аллама-л-инсона мо лам яълам; ва-с-салоту ва-с-салому ало ҳабибиҳи Муҳаммадин ҳува сайиду-л-араби ва-л-аҷам ва ало олиҳи ва асҳобиҳи ва хулафоиҳи ва саллам»* - “Сипосу ситоиш Худойро, ки одамиро он чӣ намедонист, омӯхт ва ниёишу дуруд бар ҳабиби ӯ Муҳаммад – хоҷаи арабу аҷам – ва бар хонадону ёрону ҷонишинони ӯ бод” (с. 44).

Калимоту ибороти арабӣ аксаран дар қолибҳои тавсифии маъмулӣ ба кор рафтаанд: *«Ва аммо баъд, мегӯяд аҳқари ибоди-л-Лоҳ ва азъафи халқу-л-Лоҳ Муҳаммад Содиқ Қаровулбегӣ, мутахаллис ба Гулишани Бухорӣ валади Муҳаммад Мирсаиди муфтии мударрис: чун дар баъзе авқот китоби «Қомусу-л-аълом»-и Шамсуддини Сомиро муталаа менамудам...»* (с. 44); *«Чун соли биступанҷум аз ҷулуси ҳумоюни ҷаноби олий амиру-л-мӯъминин ва имому-л-муслимин наздик шуд...»* (с. 44).

Мавриди дигари корбурди унсурҳои арабӣ нақли қавл ё таъбирҳои арабие мебошанд, ки дар осори пешиниён низ ба кор рафтаанд: *«Як қитъа аз ояи каримаи «Ҷаннотун таҷрӣ мин таҳтиҳа-л-анҳор» (Бӯстонҳое, ки зери он ҷӯйҳо меравад) аст»* (с. 62) *«Ва ба маолу мазмуни «Ман юъмин би-л-Лоҳи ва-л-явми-л-охирӣ фа-л-юкрим зайфаҳу» (Ҳар ки ба Худо ва рӯзи бозпасин (қиймат) имон дошта бошад, пас бигузур, меҳмонаширо гиромӣ дорад) ин мардум ба меҳмоннавозӣ ва мусофирпарварӣ маҳсуди аноманд ва машҳури хосу ом»* (с. 66).

Мавриди сеюм, истифода аз вомвожагон ё калимаҳои иқтибосии арабист, ки дар асар фаровон ба кор рафтаанд: *«Мардумони шароратпеша ва фасақаву фаҷара дар ин вилоят аслан ва қатъан нест; ва ҳатто қуттоъу-т-тариқ ва сорик надорад»* (с. 69); *«Сулсони мардумони ин мамлакат мутаваққини аҳли тамаддунанд ва сулси он бодияву хайманишинанд»* (с. 64); *«Ин қазо низ тамоман аз қабоилу ашоири тарокамаи эрсорӣ аст»* (с. 75);

Дар баробари ин, қобили зикр аст, ки забони асар аз назари сабки он замон печида ва душворфаҳм нест ва баҳусус фаслҳои охири он бо забони шево ва салис, ки луғоти тоҷикӣ дар онҳо бар унсурҳои арабӣ бартарӣ доранд, таълиф гардидаанд.

Нависанда зимни тавсифи манзараи ин ё он мавзеъ бештар аз калимоти зебои тоҷикӣ истифода кардааст: *«Ва қўргону қасабаи Қалъаи Лаби об аз он хушҳаво ва фараҳфизост ва баъд аз он Қалъаи Яҳак низ хушманзар аст, сахнаи гулистони кўҳӣ ва канори дарё ва сабзор ва марғзор аст, бағоят хушнишасту дилкаш аст»* (с. 152-153).

Дар матни асар гоҳо бо луғоту истилоҳоти лаҳҷавӣ низ дучор меоем, ки дар насри таҳассусии пешин ба нудрат ба кор рафтаанд: *«Ва якеи онҳоро Хошоқтўқсоба меноманд ва он ба миқдори понздаҳ ҳазор хонавори ба тарафи шимолии ақабаву дашт будагӣ калон аст ва воридоти ҳукуматиро инҳо ҷамъ намуда ба ҳокими вилояти мазкур месупоранд»* (с. 154).

Чунин диалектизмҳо дар бархе мавридҳо барои дақиқ кардани вожагони дар корбурди ин ё он лаҳҷа қарордошта, ки дар забони адабӣ муодилҳои худро доранд, ба кор рафтаанд: *«Мувофиқи мансаби худ, ки ба истилоҳи*

худшошон **танхохро буна** меноманд, ҳар рӯз мансабдорони атрофу акнофи қалъаи Фарм ба саломии ҳокими он чо меоянд... » (с. 155).

Як хусусияти фарқкунандаи асари Гулшанӣ аз соири осори чуғрофиёӣ ин аст, ки дар он истилоҳот ва вожагоне низ ба кор рафтаанд, ки дар он замон ҳамчун наввожа (неологизм) дар забони тоҷикӣ маҳсуб мешуданд: *Ва дигари он ба қарияи Оқсоҷ, ба канори роҳи оҳан аст...* (с. 58).

Бархе аз ин наввожагонро калимаҳои русӣ ташкил медиҳанд: « *Ва истансаи Қизил Теппа дар тавобеи ин тумон аст*» (с. 58); «*Заводе ба ин азамату ҷасомат дар Парижу Берлин ва Ландану Маскав нест*» (с. 65).; «*Куллияи нуфуси тоҷики он, ки галча меноманд, миқдори як лаку бист ҳазор хонавор аст ва тамоми аҳолии турку тоҷики он куллияи саканаи иёлати қалъаи Фарм ва Қаратегин миқдори як лаку панҷоҳ ҳазор хонавор аст ва дорои ним миллион нуфус аст*» (с. 156).

Ба ҳамин тарик, гарчанд «Таърихи Хумоюн»-и Гулшанӣ дар сабки анъанавии нигориши осори илмӣ-чуғрофиёӣ таълиф гашта бошад ҳам, шароит ва муҳити нави инкишофи ҷомеаи охири қарни ва ибтидои қарни XX дар ташаккули сабк ва забони он бетаъсир намондааст. Сабки асарро метавон дар радифи осоре ҳамчун «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш қарор дод, ки барои таҳаввули забони адабии тоҷики даврони худ падидаи тозае ба шумор омада, дар шаклгирии забони адабии асри пасин, ки иттиқо бар забони зиндаи мардумӣ дошт, ба сифати заминаи моддӣ хидмат кардаанд.

Дар фасли дувуми боби мазкур – “**Шароити таърихӣ таълифи «Таърихи хумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ва инъикоси он дар сабки асар**” таъкид гардидааст, давронеро, ки «Таърихи хумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ дар он эҷод гардида буд, метавон ҳамчун марҳилае унвон кард, ки забони адабии форсии Осиёи Миёна то ҳадде хусусиёти хоси навинеро касб кард, ки идомаи суннати инкишофи забони насри Мовароуннаҳр буд, ки пас аз рӯйдодҳои хуношоми асри XVI ба худ сурати хосае гирифта, бар пояи лаҳҷаҳои зиндаи тоҷикии он айём рушд мекард. Ҳамин тарик, тадриҷан пойдеворе барои ташаккули шоҳаи нави забони адабии форсӣ таҳия мегардид, ки аз забони форсии Эрон тафовут дошт. Бар асари воқеоти таърихӣ охири асри XIX ва оғози асри XX дар зиндагии халқи тоҷик таҳаввулоти ҷашмгире рух дод, ки аз таъсири он забон низ дар канор намонда, ворида марҳилаи навини инкишофи худ гардид, ки торафт наздик шудани сабки он ба гуфтори мардумони сокини қаламрави Бухороро яке аз падидаҳои муҳим метавон арзёбӣ намуд. Маҳз ҳамин падида заминаҳоеро барои ташаккули сохтори забони китобие фароҳам овард, ки дар солиёни пасин пояе барои инкишофи забони адабии муосири тоҷик гардид.

Дар фасли охирини боби мазкур “**Хусусиятҳои жанрии сабки «Таърихи хумоюн» ва таъсири муҳити иҷтимоӣ-сиёсӣ дар таълиф ва китобати асар**” таъкид гаштааст, ки “Таърихи хумоюн” дар қолиби жанри илмӣ-чуғрофӣ, ки таърихи бостонӣ дорад ва хусусияти асосии ин жанр дар он зоҳир мегардад, ки воқеоти дар ҷунин асар тасвиршаванда, бофтаи таҳайюли муаллиф ё сифр тасвири қиссаҳою ривоеҳои шунидаи ӯ набуда, балки нигоришотест аз ҳаводис ва воқеоте, ки худӣ ӯ дидааст ва шоҳиди бевоситаи рӯйдодҳои тасвирнамудааш

будааст. Ин жанр таърихи қадима дорад ва намунаи қадимтарини гузоришнависи таърихӣ ва чуғрофиёро метавон дар осори мутафаккирони Юнони қадим мисли Ҳеродот, Искилокс, Ксенофон, Арриан, Гекатейи Милетӣ, Страбон, Ктесий ва дигарон мушоҳида кард.

Дар миёни муаллифони осори чуғрофӣ Истахрӣ аз нахустин сайёҳони форсизабон аст, ки мушоҳидаҳои шахсии худро аз сафарҳои дар асари чуғрофии худ таҳти унвони «Масолик-ул-мамолик» (пас аз соли 303 ҳиҷрии қамарӣ) ба рӯи авроқ овард. Саёҳатномаҳои Шамсиддин Абӯабдулло Муҳаммад Алмақдисӣ дар «ат-Тақосим фӣ маърифат-ул-ақолим», Абулқосим Муҳаммад ибни Ҳавқали Бағдодӣ дар «Сурат-ул-арз» низ аз ҳаводиси таърихӣ, ки шоҳидашон будаанд ва сарзаминҳое, ки дидан кардаанд, сухан ба миён овардаанд. Ин суннати ёддоштнависиро Ҳаким Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ идома дод, аммо «Таърихи ҳумоюн»-и ӯ чи аз лиҳози мазмуну мундариҷа ва чи аз лиҳози сабки нигориш тафовут дорад. Дар фасли мазкур ба таври муфассал хусусияти сабки нигоришоти муаллиф таҳлил ва таъсири муҳити иҷтимоӣ-сиёсӣ дар таълиф ва китобати асар мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар боби дувуми рисола – **“Хусусиятҳои корбурдии воҳидҳои луғавӣ дар «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ”**, ки фарогири чаҳор фасл мебошад, зикр гаштааст, ки калима воҳиди асосии маънодори забон аст, ки мафҳум ба воситаи он ифода меёбад, аз ин рӯ корбурди дуруст ва бамавқеи вожагон барои баёни дақиқу амиқ ва ҳадафманди нависанда кӯмак мерасонад. Замоне, ки Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ «Таърихи ҳумоюн»-ро таълиф намуда буд, марҳилаи ташаккул ва таҳаввули забони форсии навини мовароуннахрӣ – забони адабии навини тоҷикӣ буд, ки пояҳои он, аз ҷумла асосҳои сабки насри он дар қарнҳои пешин, дар даврони Рӯдакӣ ниҳода шуда буданд. Аз ин рӯ рисолати таърихӣ, ки дар пешорӯи Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ қарор гирифта буд, инкишоф ва такмил додани забоне буд, ки дар шароити нави таърихӣ дар Осиёи Миёна рушд меёфт ва ҷунони аз мухтавои рисолаи илмӣ-чуғрофии ӯ аён мегардад, ин нависанда барои бо сарбаландӣ иҷро кардани ин рисолат талошҳои зиёде ба харҷ додааст.

Забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои XIX ва ибтидои асри XII тавассути Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ ва адибони ҳамзамони ӯ рушд намуд. Дар ростои муайян сохтани хусусиятҳои сабки эҷоди ин ё он адиб мушаххас намудани вежаҳои луғавию услубии калима, ки санги девори ҳар забон ба шумор меравад, дорои аҳамияти хосае мебошад, зеро тарзи корбурди калима метавонад қиммати бадеии асарро муайян созад ва омил ба ҳадаф расидан ё нарасидани сухан ва гуфтори адиб гардад. Муайян намудани хусусияти услубии воҳидҳои луғавии асар, пояи ғановати моддии забонро ташкил медиҳанд, аҳамияти басо бузурги забоншиносиро касб менамояд ва аз ин рӯ зарур шумурда шуд, ки дар боби мазкур хусусиятҳои сабки корбурди воҳидҳои луғавӣ то ҳадде баррасӣ гардад.

Дар нахустин фасли боби дувуми рисола корбурди имконоти сабкии муродифоти луғавӣ баррасӣ гардида, иброз мегардад, ки дар мавриди корбурди калимаҳои мутародиф дар «Таърихи хумоюн», пеш аз ҳама, таъкид бояд кард, ки ин асар ҳамчун асари илмист, ки дар қолиби махсуси нигориши чуғрофӣ таълиф гардидааст, аз ин рӯ истеъмоли муродифот низ вобаста ба ҳамин таъиноти функционалии асар, ки на барои доираи маҳдуди ашхос, чунонки масалан хоси осори илмӣ аст, балки барои оммаи васеи хонандагон таълиф гардидааст, сурат гирифтааст. Зимни корбурди вожагони мутародиф нависанда кӯшидааст аз корбурди муродифҳое, ки дар замони навиштани асар барои хонанда фаҳмо набуд, худдорӣ намояд ва аз муродифоти камистеъмол танҳо дар мавридҳои лозимӣ, ҳангоме ки зарурати тасвири ҳодисоти замон ё макони ғайр ба миён меояд, истифода барад.

Фаслҳои минбаъдаи боби дувум ба таҳлили корбурди имконоти услубии ҳамгунҳо ва калимаҳои мутазод бахшида шуда, нақши онҳо дар шаклгирии забон ва сабки асари таҳқиқшаванда мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтааст. Боби сеуми рисола “**Корбурди маводи ономастикӣ дар асар**” унвон гирифта, аз се фасл таркиб ёфтааст. Дар фасл нахусти ин боб номҳои ашхос ё антропонимҳое, ки дар асари мазкур вобаста ба инъикоси воқеаҳо, зикри даҳмаву қалъаҳо, манораҳо ва мазору мавзеъҳои таърихӣ-ёдгорӣ мавриди корбурд аз ҷониби муаллифи асар қарор гирифтааст. Дар миёни онҳо номҳои ашхоси алоҳидаи асотирӣ ва таърихиву воқеӣ, ном бо насаб [патронимҳо], номи авлодӣ, номи мустаор, лақабу таҳаллус, ном бо мансубият ба маҳал, шаҷара, ном бо нишондиҳии ҷоҳу манзалат ва лақабу таҳаллуси одамонро ҷойгоҳи хоса доранд. Антропонимҳои асари мазкур вобаста ба муҳтавою мундариҷаашон ба гурӯҳҳои номҳои асотирӣ ва афсонавӣ [мифонимҳо], номи шахсони воқеӣ-таърихӣ, номи авлиёҳо, шайхҳо ва чехраҳои динӣ, номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашроф, номи ҳокимон, волиён ва дигар амалдорони давр, номи халифаҳо, сипоҳиён ва лашкаркашон, номи адибон, муаррихон ва аҳли илм, номи қаҳрамонҳои асар ё номҳои шартӣ ва лақаб, таҳаллус ва номҳои ифтихорӣ чудо карда таҳлил гардидаанд.

Дар фасли “**Корбурди топонимҳо дар асар**” маводи фаровоне доир ба ҷойномҳои дар асар корбастшуда ба доираи таҳқиқу таҳлил кашида шудааст.



Қабатҳои луғавии маводи топонимиро мафҳумҳои **ойконимия, гидронимия, оронимия, этнотопонимия, анротопонимия** фаро гирифта, дар навбати худ ин мафҳумҳо низ ба зергурӯҳҳо тасниф мешаванд.

Ойконимҳои асар асосан номи шаҳрҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна буда, аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд: а) **тоҷикӣ**: Душанбе, Ҳисор, Регар, Тирмиз, Бойсун, Қўлоб, Бухоро, Самарқанд, Кеш, Шаҳрисабз, Шеробод, Деҳнав; б) **туркӣ-ӯзбекӣ**: Қарий (Qarsi), Бошқудуқ, Бошбулоқ, Думалоқ, Оқсув, Қудуқчӣ, Қошиқтарош, Қумгузар, Қўргонтош, Арал (Aral)...; в) **арабӣ**: Анҳор, Мазор, Сайхун, Чайхун, Шайтонмаҳалла, Шайтонмачит ва монанди инҳо:

*Қўргони аввали онро... ва қургони ҳокимнишини ўро арк меноманд, ки... он аз сатҳи замини **шаҳри Ҳисор** миқдори сад заръ рифъат дорад. Аммо баландии арк аз сатҳи замини **шаҳри Ҳисор** миқдори 300 заръ рифъат дорад [56].* Аз дараи мазкур аз болои **Маччой** ва **Фалгар** ва **Ургут** ва **Панҷакент** ба **Самарқанд** роҳ аст.

Дар асар номи деҳу деҳқада ва рустову гузарҳо ба назар мерасанд, ки онҳоро дар илми топонимика **комонимия** меноманд ва дар асар чунин номи деҳу деҳқада ва рустоҳо истифода гардидаанд: **Қаратоқ, Хонақоҳ, Тўфаланг, Дашти Набот, Сайроб, Дарбанд, Панҷоб, Заркамар, Шеробод, Сариосиёб, Узун, Шаргун, Хуфар, Даҳана, Дараи Ниҳон**:

*Ва ба сабаби ҳаракати арзу зилзилае, ки дар таърихи санаи 1325 ҳиҷрӣ (1897 мелодӣ) дар явми душанбе чаҳордаҳуми рамазону-л-муборак зуҳуру буруз намуд ва вилояти **Қаратоқ** маъа бисту чаҳор маҳаллаву гузар ба тамоми аҷзоиҳимо мунҳадим гашт.* Аз дараи мазкур аз болои **Маччой** ва **Фалгар** ва **Ургут** ва **Панҷакент** ба **Самарқанд** роҳ аст (с.87).

Бояд гуфт, ки муаллифи асар чун муҳити ҷуғрофии ин ё он музофоту иёлот ва ноҳияву қасабаи аморати Бухороро нишон доданӣ шавад, ҳамзамон ҳатман аз он ҳудуд кадом дарё чорист ва сарчашмаи он кадом аст, тасвир мекунад. Аз ин ҷиҳат дар асари номбурда ҳамаи дарёҳои бузургу хурд ва чашмаву ҷўйҳо, наҳру рўдак, обанборҳои аморати Бухоро то қадри имкон инъикоси худро ёфтаанд.

Оронимҳо яке аз қабатҳои таркиби луғавии забон ва яке аз зергурӯҳҳои топонимия махсуб ёфта, доир ба сатҳи релефии ин ё он мавзеъ ва номи онҳо, пайдоишу ба тағйироту таҳаввулот гирифта шудани онҳо маълумот медиҳад. Дар асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ чунин мавзеъҳои ба ороним мутааллиқ корбаст гардидааст: *ақба, адир, дара, кӯҳ, қаторкӯҳ, қир, қулла, сой, тал, тег, теппа, водӣ, чӯл* ва монанди инҳо. Маълумоти овардаи муаллиф роҷеъ ба номҳои таърихӣ мавзеъҳои ба оронимҳо мансуббуда ва ҳудуди густариши онҳо барои харитасозону номшиносон чун сарашмаи бозътимод хидмат ва аз ин маълумот муаррихону ҷуғрофиёдонон барои муайян кардани ҳудуди таърихӣ ва номвожаҳои ҷуғрофӣ истифода хоҳанд намуд.

Этнотопонимҳои асари «Таърихи ҳумоюн» ҳарчанд зиёд набошанд ҳам, вале муаллиф онҳоро аз рӯи зарурат оварда, дар комил ва пурра инъикос кардани муҳити ҷуғрофӣ, баёни мақсади худ аз онҳо истифода кардааст: *Ҷозималик, Ба вақти худсар будани Ҳисор тоҷики он низ ба қӯргони касабани Ҷозималик даъвои худсарӣ доштаанд, ба ҳокимони атроқи ўзбаки худ (с. 88). Гандуми ин вилоят ба хубӣ зарбулмасали мамолики Туркистон аст (с.65). Дар тавобеи ин балда (шаҳр, кишвар) қарияҳои чашмаи об ба кӯҳистони он бисёр аст, мисли Табану Найманбулоқ ва Беклар ва амсоли золика (с.65). ...дар тавобеи ин мамлакат кӯҳҳои азиму рафеъ бисёр аст, мисли Бахмилтоқ ва Тахти кӯҳ... (с.71). ...Аррачик маҳкуми Афғон ва Бухоро аст... (с.71).*

Антропонимҳо низ дар ташаккули номҷойҳои ҷуғрофӣ асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ нақши муҳим доранд ва асосан аз нигоҳи сохт мураккабанд. Асосан антропонимҳо барои ифодаи номҳои теппаҳо, адирҳо, чоҳҳо, мазорҳо, масҷидҳои нуқтаҳои аҳолинишин, қалъаҳо [диг, қурғон] омадаанд ва аз нигоҳи мансубият ба забонҳои тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ мутааллиқанд: *манори Ғӯза аз осори Арслонхон боқӣ аст (с.46); Ба сари мазори Ҷоизуланвори Шайх Абдуҳолиқ, як мадрасаи сангин аз абнияти Мирзо Улугбек, ба сари мазори Сӯфӣ Чунайд... (с.50); ...ба сари роҳи Бухоро қадамгоҳи Баҳоуддин аст (с.51); Қӯргони Духти Афросёб (с.55).*

Бар пояи мисолҳои фаровон дар рисолаи номзадӣ хидмати Гулшанӣ дар сабти номҳои ҷуғрофӣ қаламрави аморати Бухоро ва ҳудуди ҳаммарзи

он, хусусиёти корбурди онҳо дар асар мавриди пажӯҳиш қарор дода шудаанд.

Дар боби чаҳоруми рисола таҳти унвони . **“Хусусиятҳои корбурди имконоти семантикии сарфи забон дар «Таърихи ҳумоюн»** таъкид мегардад, ки масъалаи услубиёти сохтори грамматикӣ асари бадеӣ дар тафовут аз услубиёти луғавӣ яке аз мавзуоти нисбатан кам таҳқиқшуда дар услубшиносии забони форсӣ-тоҷикӣ ба шумор меравад. Ин пеш аз ҳама ба он марбут аст, ки баъзе паҳлуҳои услубии ҳиссаҳои нутқ ҳанӯз ҳам ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст, ки дар натиҷа марзҳои миёни корбурди ҳоси воҳидҳои грамматикӣ дар забони умумихалқӣ ва он вазифаҳои услубии ин воҳидҳо, ки дар забони осори бадеӣ ба назар мерасанд, дақиқ муайян нагардидаанд. Дар ҳоле, ки ҳар адиб дар корбарии имконоти категорияҳои морфологӣ саҳми ҳосаи ҳудро гузоштааст, принципҳо ва методҳои таҳқиқи қонунмандии корбурди услубии ҳиссаҳои нутқ ҳанӯз ба таври амиқ дақиқ таҳия нагардида, ба сурати системаи муайян дароварда нашудаанд. Аммо гуфтаҳои мазкур чунин маъно надорад, ки таҳқиқоти услубшиносони тоҷик доир ба ин мавзӯи қомилан сарфи назар карда шавад, зеро дар баробари ин дар осори илмӣ, ки ба таҳқиқи забон ва услуби нависандагонӣ алоҳида бахшида шудаанд, доир ба вижаҳои услубии осори адибон назарот ва мулоҳизоти ҷолиб ва муҳими илмӣ баён гардидаанд.

Дар се фасли боби чаҳорум бар пояи маводи фаровони забонӣ хусусиёти луғавию семантикии корбурди ҳиссаҳои номии нутқ ва нақши онҳо дар шаклгирии сабки «Таърихи ҳумоюн» нишон дода мешавад.

Дар ҳулосаи рисолаи номзадӣ бар пояи пажӯҳишу таҳлиле, ки дар бобҳои дохилии он анҷом шудааст, чунин натиҷагирӣ мешавад:

1. Дар муҳити фарҳангии охири асри XIX ва ибтидои асри XX як зумра адибону мутафаккирон ба камол расиданд, ки дар инкишофи илму адаби он даврон аз худ нақши намоёне бар ҷой гузоштаанд ва яке аз чунин адибони мутафаккир Содикҷоҷаи Гулшанӣ буд

2. Дар даврони зиндагии Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ Осиёи Миёна бо пайвастан ба империяи Русия ба дигаргуниҳои бузурги сиёсӣ иқтисодӣ рӯ ба рӯ гашт. Дар ҳамин ҳол равобитаи фарҳангии сокинони маҳаллӣ бо давлати рус

рӯ ба густариш ниҳод ва намояндагони равшанфикрони маҳаллӣ аз ин тарик барои худ даричаеро барои ошноӣ бо адабу фарҳанги Аврупо низ боз намуданд. Ҳамаи ин омилҳо ба зиндагии маънавии сокинони сарзамин таъсири зиёде расонданд, ки пайдо шудани чунбишҳои тараққиҳонона дар Осиёи Миёна, ба хусус чунбиши маорифпарварӣ, натиҷаи он маҳсуб мешавад.

3. «Таърихи Ҳумоюн» асари мансурест, ки дар бораи аморати Бухоро ва сарзаминҳои ҳамҷавори он маълумот додааст. Дар бораи таърихи таълифи «Таърихи Ҳумоюн» дар сарсухани наشري тоҷикии асар ишора шудааст, ки он дар «соли 1327 ҳиҷрии камарӣ, мутобиқ ба соли 1909 мелодӣ ба анҷом расидааст, ки як сол қабл аз биступанҷсолагии чулуси амир Абдулаҳад мебошад».

4. Сабаби таълифи ин асарро худи нависанда чунин шарҳ додааст: «Чун дар баъзе авқот китоби «Қомусу-л-аълум»-и Шамсуддини Сомиро мутолаа менамудам, умуман ва мавориди Бухоро ва тавобеоти онро... тахминан навиштааст... ва дар он замон, ки қабл аз ҳаштоду шаш сол аз ин таърих аст, дар он вақт Шаҳрисабз ва Ҳисору Хатлон ва Қаротегину Дарвоз ҳамаи инҳо ҳукумоти мустақилла будааст ва инҳо дар зарфи як қарн замимаи давлати Бухорои Шариф гаштааст».

5. Таҳлил нишон медиҳад, ки сабкҳои таълифи осори мансури ибтидои асри XX ҳамгуну ҳамсон нест: як силсила осори насрӣ, ки муаллифонашон наздик ба дарбор ва доираи уламои расмӣ буданд, бо услуби пешин таълиф шудаанд, аммо дар онҳо то ҳаде унсурҳои забони зиндаи сокинони форсиабони Мовароуннаҳр мунъакис гардидаанд. Сабки дигар бештар ба забони зиндаи мардум иттиқо дошт ва навгароӣю навпардозӣ хусусияти аслии осори мансуре буд, ки пайравонашон барои ислоҳи забони адабӣ талош меварзиданд. Бо вучуди ин ки «Таърихи ҳумоюн» бо сабки пешина таълиф гардида бошад ҳам, вале сарфи назар аз корбурди истилоҳот, калимаҳо ва ҳатто ибороту ҷумлаҳои арабӣ, забони асар ба сурати кулӣ он қадар душвору муғлақбаёнона нест ва суҳанпардозӣҳои сунъӣ дар он камтар ба назар мерасанд.

6. Забони матни «Таърихи ҳумоюн» мансуб ба сабки нигоришоти илмӣ-ҷуғрофӣ буда, мабнӣ бар таъиноти асар аст, ки на ба доираи маҳдуди

донишмандону мутафаккирон ҳамзамони муаллиф ва ё даврони пас аз ӯ, балки ба хонандаи оддии босаводе нигаронида шудааст, ки меҳодад аз зиндагии иолоти Аморати Бухорову навоҳии ҳаммарзи он ва воқеоти ин қаламрав огоҳ бошад.

7. Дар матни асар гоҳо бо луғоту истилоҳоти лаҳҷавӣ низ дучор меоем, ки дар насри таҳассусии пешин ба нудрат ба қор рафтаанд. Чунин диалектизмҳо дар бархе мавридҳо барои дақиқ кардани вожагони дар қорбурди ин ё он лаҳҷа қарордошта, ки дар забони адабӣ муодилҳои худро доранд, ба қор рафтаанд.

8. Як хусусияти фарқкунандаи асари Гулшанӣ аз соири осори ҷуғрофӣ ин аст, ки дар он истилоҳот ва вожагоне низ ба қор рафтаанд, ки дар он замон ҳамчун навожа (неологизм) дар забони тоҷикӣ махсуб мешуданд ва бархе аз ин навожагонро калимаҳои русӣ ташкил медиҳанд.

9. Ҳангоми нишон додани хусусиятҳои сабки эҷоди ин ё он адиб муайян намудани хусусияти луғавӣ ва услубии калима, ки санги девори ҳар забон ба ҳисоб меравад, дорои аҳамияти хос мегардад, зеро тарзи истифодаи вожа метавонад қиммати бадеии асарро муайян кунад ва боиси нишонрас будан ё набудани каломии нависанда гардад. Аз он ҷое, ки «Таърихи ҳумоюн» дар таърихи осори ҷуғрофӣ тоҷик ҳамчун асари муваффақ, пазируфта шудааст, муайян намудани хусусияти услубии воҳидҳои луғавии асар, пояи ғановати модии забонро ташкил медиҳанд, дорои аҳамияти басо бузурги забоншиносӣ мегардад, бинобар ин лозим аст, ки хусусияти услубии истифодаи воҳидҳои луғавӣ ба таври амиқ таҳқиқ шавад.

10. Зимни таҳқиқи хусусияти луғавию семантикии «Таърихи ҳумоюн», пеш аз ҳама, ба имконоти услубии қорбурди калимаҳои мутародиф тавачҷӯх бояд қард, зеро ин асар рисолаи илмист, ки дар қолиби махсуси жанрии илмӣ-ҷуғрофӣ таълиф гардидааст, аз ин рӯ истеъмоли мутародифот низ вобаста ба ҳамин таъиноти функционалии асар, ки на танҳо барои доираи маҳдуди аҳли илм, балки барои доираи ашхоси одии аҳли савод таълиф гардидааст, сурат гирифтааст.

11. Азбаски «Таърихи ҳумоюн» асари ҷуғрофист, дар он номвожаҳо (ономастика) ба таври васеъ истифода гардидааст. Хусусияти ономастикаи

асари Гулшанӣ то ҳанӯз мавриди таҳқиқи чиддӣ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, таҳқику баррасии лингвистии ономастикони «Таърихи ҳумоюн» хеле ҷолиб буда, маводи гирдовардаи ин соҳаро аз рӯйи чанбаҳои лингвистиашон ба гурӯҳҳои антропонимҳо, топонимҳо ва этнонимҳои асар.ҷудо намудан мумкин аст.

12. Калима ҳамчун воҳиди сарфӣ имконоти васеи тақвият бахшидан ба баёни бадеии чаззоб ва пуробурангро доро мебошад ва истифода аз ин имконоти услубии калима дар осори адибон хусусияти фардӣ дорад. Яке аз масоили муҳими муайян кардани сабки «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ баррасии корбурди имконоти сарфӣ калимот ва категорияҳои грамматикӣ мансуб ба онҳо ба шумор мераванд. Нависанда ҳангоми тасвири манзараҳо, лаҳзаҳо ва рӯйдодҳо ба хусусияти ашё ва мафҳумҳо, ки дар нуқоти гуногуни харитаи тасвираш ба онҳо рӯбарӯ гаштааст, назари амиқ дорад ва бо истифода аз имконоти суҳан онҳоро бо тамоми зебоияшон дар назари хонанда чилва медиҳад ва дар ин маврид аз имконоти грамматикӣ калимаҳо низ бо маҳорати хоссае истифода намудааст.

**Муҳтавои кори диссертатсионӣ дар мақолоти зерин, ки дар маҷаллаҳои таъйиднамудаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таърифи расидаанд, инъикос ёфтааст:**

1. Бобокалонова Р. Хусусиятҳои корбурди шаклҳои давомдори феъл дар (Таърихи Ҳумоюн)-и Гулшанӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ № 4. – Душанбе, 2011. – С. 72-75.
2. Бобокалонова Р. Муҳаммад Содикқочаи Гулшанӣ ва ҷойгоҳи ӯ дар таҳаввули сабки насри илмию адабии ибтидои асри XX // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ № 3. – Душанбе, 2015. – С. 163-166.
3. Бобокалонова Р. Влияние предлогов на значение глагола в языке таджикской классической прозы // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ, № 6-2 (67). – Душанбе, 2015. – С. 123-125.
4. Бобокалонова Р. Корбурди антропонимҳо дар «Таърихи Ҳумоюн»-и Гулшанӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ № 1 (80). – Душанбе, 2019. – С. 130-133.

**Адабиёти истифодашуда:**

1. Абодуллоева С. Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты (на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Атгара и Джаладиддина Балхи)». АДД/ С. Абодуллоева.– Душанбе, 2017.– 48 с.

2. Айнӣ С. Куллиёт. Т.3. [Текст]. - Душанбе: Ирфон, 1962. – 458 с.
3. Гулшанӣ, Муҳаммад Содикҷоча. Таърихи ҳумоюн. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 168 с.
4. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Текст]: монография. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 377 с.
5. Мухтарам. Тазкират-уш-шуаро. [Текст]. - Душанбе: Дониш, 2006. – 168 с.
6. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии асри миёна. – Душанбе: Пайванд, 2001. - 275 с.

## АННОТАЦИЯ

**диссертации Бобокалоновой Раъно Норбоевны на тему «Лексико-семантические особенности стиля «Та’рихи хумаюн» Мухаммадсодика Гульшани», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – таджикский язык.**

Настоящая диссертационная работа посвящена исследованию лексико-семантических особенностей одного из важнейших письменных памятников научной прозы начала XX века - “Таърихи хумаюн” Мухаммадсодика Гульшани. Начало XX века в истории культуры и цивилизации таджикского народа считается судьбоносным периодом, ибо в этом периоде подготовились предпосылки для формирования современного таджикского литературного языка; в языке произведений данного периода отражена панорама новейших событий жизни народов Средней Азии, которые продолжались на протяжении всего XX века. Именно начиная с этого периода таджикский язык постепенно приобретает новые особенности, ставшие причиной заметных преобразований в его лексической, стилистической и грамматической структуре. Исследуемое произведение является отражением этих изменений и преобразований в языке научной прозы этой эпохи, поэтому изучение особенности его языка приобретает огромное значение для показания общей картины истории формирования современного таджикского литературного языка.

Одним из важнейших аспектов лингвистического исследования «Та’рихи хумаюн» является ее язык и стиль, ее роль в формировании и развитии языка и стили таджикских научно-географических произведений, который до настоящего времени, в целом, не подвергнут более детальному монографическому и системному исследованию. Поэтому анализ и исследование лексико-семантических особенностей «Та’рихи хумаюн» Мухаммадсодика Гульшани, определение исторических условий и среды изложения произведения и их влияния на формирования его языка и стили является основной целью диссертационного исследования.

Язык трактата «Та’рихи хумаюн» Мухаммадсодика Гульшани, несмотря на то, что написан традиционным стилем научно-географических произведений, является простым и доступным для широкого круга читателей, а основную часть его словарного фонда составляют исконно таджикские слова. Среди заимствованных лексем слова арабского происхождения составляют большинство. Автор произведения использовал привычные арабские штампы, часто используемые при сочинении научных трудов, но он ими не злоупотреблял, чтобы простому читателю не трудно было понять содержание произведения.

В диссертационном исследовании на базе богатого научного и языкового материала определяются исторические условия и социальная среда написания трактата и их влияние на формирования языка текста произведения, раскрываются стилистические возможности лексических единиц, показывается место ономастики и особенности ее употребления в произведении, а также пути образования топонимов, антропонимов, этнонимов и особенности их употребления, исследуется использование стилистических возможностей частей речи в языке книги, рассматривается роль лексико-семантических особенностей лексем в формировании синтаксических единиц, и, таким образом, определяется



значение и место «Та’рихи хумаюн» Мухаммадсодика Гульшани в развитии не только научно-географического стиля, но и всей таджикской научной прозы.

## Annotation

**for dissertation of Bobokalonova Rano Norbaeva on the topic of "Lexical and semantic peculiarities of style of "Tarikhi Humoyun" of Mukhammadsodiqi Gulshani" presented for scientific degree of candidate of philological Sciences in specialty of 10.02.01 –Tajik language.**

The present dissertation work is dedicated to the research of lexical and semantic peculiarities of one of the most important written monuments of scientific prose of the early twentieth century - "Tarikhi Humoyun" of Mukhammadsodiqi Gulshani. The beginning of the twentieth century in the history of culture and civilization of the Tajik people is considered a crucial period, because the prerequisites for the formation of modern Tajik literary language prepared in this period; the panorama of the latest events in the life of the peoples of Central Asia are reflected in the language of works of this period Asia, which lasted throughout the twentieth century. It is from this period that the Tajik language gradually acquires new features that have caused noticeable changes in its lexical, stylistic and grammatical structure. The research work is a reflection of these changes and transformations in the language of scientific prose of this era, so the study of the peculiarities of its language is of great importance for the testimony of the general picture of the history of the formation of the modern Tajik literary language.

One of the most important aspects of the linguistic research of "Tarikhi Humoyun" is its language and style, its role in the formation and development of the language and styles of Tajik scientific and geographical works, which until now, in general, is not subjected to more detailed monographic and systematic research. Therefore, the analysis and study of the lexical and semantic features of "Tarikhi Humoyun" of Mukhammadsodiqi Gulshani, the definition of the historical conditions and the environment of the work and their impact on the formation of its language and style is the main goal of this dissertation research.

The language of the treatise of "Tarikhi Humoyun" of Mukhammadsodiqi Gulshani, despite what is written in the traditional style of scientific and geographical works, is simple and accessible to a wide circle of readers, and the bulk of its vocabulary stock consists of a native Tajik word. Among the borrowed lexemes, the words of Arab origin constitute the majority. The author of the work used the usual Arabic clichés, often used in the writing of scientific works, but he did not abuse them, so that a simple reader would not be difficult to understand the content of the work.

In the dissertation research on the basis of rich scientific and linguistic material, the historical conditions and social environment of writing the treatise and their influence on the formation of the language of the text of the work are determined, the stylistic possibilities of lexical units are revealed, the place of onomastics and the features of its use in the work, as well as the ways of formation of toponyms, anthroponyms, ethnonyms and features of their use are shown, the use of stylistic possibilities of parts of speech in the language of the book is studied, examines the role of lexical-semantic features of the lexemes in the formation of syntactic units and thus defines the meaning and place of "Tarikhi Humoyun" of Mukhammadsodiqi Gulshani in the development of not only scientific and geographical style, but of the whole of the Tajik scientific prose.